

MONDROS MÜTAREKESİ UYUGULAMALARI VE İŞGALLERE KARŞI ERZURUM VİLAYETİ İLE BAĞLI SANCAKLARDA KAMUOYU FAALİYETLERİ VE TEPKİLER

Yaşar AKBIYIK*



ÖZET

Doğu Anadolu'nun merkezi Erzurum, İran ve Kafkas yol güzergâhında bulunur. I. Dünya Savaşında; 16 Şubat 1916'da Çarlık Rusya tarafından işgal edilen Erzurum Ermenilere vaat edilmiş olduğundan tehdit altındaydı. 30 Ekim 1918 Mondros Ateşkes Antlaşmasından sonra toprakları işgal edilen halkımız vatanını savunmak için harekete geçmiştir. Bu amaçla Anadolu'da yer yer millî guruplar ortaya çıkmıştır. Bunlar Müdafaa-i Hukuk ve Redd-i İlhak cemiyetleriydi. Bu gurupların en canlı olduğu yerlerden biri de Erzurum vilayeti idi.

O zamanlar Erzurum Vilayetine Erzincan ve Bayezid sancakları bağlıydı. Bunlardan Erzurum'a bağlı Pasinler, Bayburt, İspir, Tercan, Tortum, Kiskim, Kığı, Narman, Hınıs; Erzincan sancağına bağlı Pülümür, Refahiye, Kuruçay, Kemah ve Bayezid sancağına bağlı Eleşkirt, Diyadin, Tutak ve Karakilise bulunuyordu.

Erzurum halkı Ermeni egemenliğine girmek istemiyordu. Türkleri Asya bozkırlarına göndererek yok etmeyi düşünenler, ulusal bilincin canlandığının farkında değildi. Bu amaçla Kasım 1919'da "Vilayat-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti" kuruldu. Erzurum'da bulunan 15. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir'in desteği ile çalışmalar hızlandı. 23 Temmuz 1919'da Erzurum Kongresi yapıldı, manda ve himaye reddedildi. Bölge halkı İzmir'in ve Güneydoğu Anadolu'da Fransız işgali ile Ermeni zulmünü kınadı. Anadolu'daki millî harekete destek veren, Alırıza Paşa Hükümetinin istifa ettirmesine karşı protestolarda bulunuldu, mitingler yapıldı, bildirimler yayınlandı.

*Prof. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Öğretim üyesi, akbiyik2008@hotmail.com

Bu durum Erzurum kamuoyunun Kurtuluş Savaşında aktif rol oynadığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Erzurum, Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Ermeniler, Erzurum Kongresi.

GİRİŞ

Doğu Anadolu'nun İran ve Kafkas yolu güzergâhında bulunan Erzurum'u, 1071'de Selçuklu Türkleri ele geçirdiklerinde kendilerine kale yapmışlardı. Erzurum o zamandan beri sağlam bir savunma mevki olarak kalmış, saldırılara karşı tabya görevi yapmıştır. "Engin dağlar ve yaylalarla kaplı Erzurum bölgesine sahip olan, bütün Anadolu'ya hakim olur, kaybedenler de bölgedeki hakimiyetlerini kaybederler. Bu gerçek, Erzurum'un stratejik ve jeopolitik öneminden doğmuş, Anadolu'nun beş bin yıllık tarihinde hiç değişmemiştir. Erzurum'un konum ve önemine binaen Türkler Anadolu'nun fetihine buradan başlamışlardır. Bölgenin geleceğini belirleyen Malazgirt zafetinden sonra, Sultan Alparslan'ın büyük kumandanlarından Saltuk Bey Erzurum kalesini alarak Anadolu'nun yolunu açmıştır. O zamandan 1917'ye kadar, Türk milleti Erzurum önlerinde 27 defa dövülmüş ve nice savaşlarda şehitlerimiz kanı ile yoğrulmuş, her taşı bir yiğidin anıtı olmuştur"¹. I. Dünya Savaşında, 16 Şubat 1916'da bölgeyi işgal eden Çarlık Rusya'sı Erzurum'u da içine alan Doğu Anadolu'yu Ermenilere vadetmişti. Yerli Ermeniler Rus işgal güçlerine kılavuzluk yapmışlar, sokağa çıkma yasağı koymuşlardır Rusların 1917 yılı Ekim'inden itibaren Erzurum'dan geri çekilmeleri üzerine, bunu fırsat bilen Ermeniler katliama başlamıştır. Rus işgali ve Ermeni katliamı Erzurum'u o kadar tahrip etmişti ki: "bir sokak kedisinin bile yaşamakta zorluk çekeceği olumsuz koşulları miras bırakmıştı"². Ermenilerin saldırısı, her şeyi yerle bir etmiş, geride işe yarayacak bir şey bırakmamıştı, salgın hastalıklar yaygın ölümler çoktu, yiyecek yoktu³.

Osmanlı İmparatorluğu'nu fiilen bitiren 30 Ekim 1918 Mondros Ateşkes Antlaşmasından sonra, ülkemizin her yanı işgale uğramıştı. Mustafa Kemal Paşa işgalleri, Müttefiklerin ateşkes antlaşmasının ihlali olarak yorumladı, Mondros Mütarekesinin bağlayıcılığının kalmadığını savundu, İtilaf Devletleri güçlerine savaş malzemelerinin teslimine son verildi. "Anadolu insanı büyüyen ekinleri tarlada bıraktı ve öfkeyle savaş alanına geri döndü"⁴.

¹ Erol Kürkçüoğlu, **Kurtuluşunun 100. Yılında Erzurum ve Ermeniler**, Erzurum Valiliği Kültür Yayınları, 2018, Erzurum, s. 15.

² Clair Price, **Türkiye'nin Yeniden Doğuşu**, Yenihayat Kütüphanesi, İstanbul, 2003, s. 97.

³ I. Dünya Savaşında: 621.831 Osmanlı-Türk askeri, bunun 488.257 kadarı hastalık, yaklaşık iki milyon sivil halkımız hayatını kaybetti Bkz: Hans-Luhas Hieser, **İskalanmış Barış, Doğu Vilayetlerinde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938**, İletişim Yayınevi, İstanbul, 2005, s. 507.

⁴ Clair Price, **Türkiye'nin Yeniden Doğuşu**, s. 129.

Osmanlı Devleti savaştan yenik çıksa da halkın tutumu ümit vericiydi. Öldü sanılan millet yeniden ayağa kalkmış rakibine: “Bir kez daha savaşalım” Demişti. Bir saldırı karşısında bireyin nasıl ki refleksi varsa, o bireylerin oluşturduğu halkın da ulusal refleksi vardır. İşgaller karşısında bu refleks harekete geçti, ulusal bilinç canlandı. Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri kuruldu, bunlara bağlı olarak, Kuvay-ı Milliye birlikleri oluşturuldu. Mustafa Kemal Paşa, Kuvay-ı Milliye birliklerinin, İtilaf Devletlerinin düzenli askerleri karşısında ne işe yarayacağını soran kötümser bir dostuna şu cevabı vermişti: “Bu millî kuvvetler, namuslu bir insanın yastığının altındaki tabancaya benzer, namusunu kurtarmaktan umudunu büsbütün yitirdiği zaman, hiç olmazsa tabancasını çekip kendini öldürebilir”.⁵ Kuva-yı Milliye, vatanını milletini ve geleceğini kurtarmak halkın gösterdiği tepkidir refleksidir. Refleksi olmayan vücut öldüğü gibi, işgal karşısında tepki göstermeyen milletlerin de ölüden farkı yoktur. İşte bu inanç ve duyarlılık içinde milletimiz harekete geçti millî gruplar ortaya çıktı: Bunlar Müdafaa-i Hukuk ve Redd-i İlhak cemiyetleriydi.

Türklerin bir daha belini doğrultamayacağını düşünen İngiltere başbakanı Lloyd George’un Avrupa’dan Anadolu’ya sürmek istediği Türk milleti: İstanbul ve İzmir’in işgali ile Doğu Anadolu’da Ermenistan projesinden dolayı hırsıyla ayağa kalktı: “Gururunu işgalcilerin suratına tükürdü, öteberisini topladı ve ortaya çıktı”. Osmanlı Devleti yıkılsa da Türk milleti ayakta idi. Hz. Muhammed bir hadisinde şunları söylemişti: “Yarımdan endişe etmeyin. Gökyüzündeki kuşlara bakın; bunlar sayılamayacak kadar çoktur, ama hiçbirini aç değildir. Hayatla ilgili hiçbir düşünce sizi endişeye kaptırmasın, çünkü Allah büyüktür”.⁶ Bu inanç ve düşüncenin kendini gösterdiği en canlı yerler, Ermeniler ve Rumların tehdidi altındaki bölgelerdi. Bunlar içinde topraklarında Ermeni devleti kurulmak istenen Erzurum vilayeti başta geliyordu. Yüzyıllarca Doğu Anadolu’nun savunma merkezi olan Erzurum yeni tarihi görevini yerine getirmeye hazırdı. O yıllarda Erzurum vilayeti merkez Erzurum sancağı ile Erzincan ve Bayezid sancaklarından oluşuyordu. Bunlardan Erzurum’a bağlı: Pasinler, Bayburt, İspir, Tercan, Tortum, Kiskim, Kığı, Narman, Hınıs;

⁵ Lord Kinross, **Atatürk Bir Milletten Yeniden Doğuşu**, İstanbul, 2003, s. 213.

⁶ Thomas Ath. Vaidis, **Bir Yunanlı Gazeteci Gözüyle Atatürk**, Kum Saati Yayınları, İstanbul, 2005, s. 46.

Erzincan Sancağına bağlı Pülümür, Refahiye, Kuruçay, Kemah, Bayezid sancağına bağlı Eleşkirt, Diyadin, Tutak, Karakilise merkezleri bulunuyordu⁷.

Ahmet Hamdi Tanpınar. “Beş Şehir” adlı kitabında Erzurum’u şöyle anlatır: “Hiçbir yerde memleketin I. Dünya Harbi’nde geçirdiği tecrübenin acılığı burada olduğu kadar vuzuhla görülemezdi. Bu, eski ressamların tasvir etmekten hoşlandığı şekilde, ölümün zaferi idi. Dört yıl, bu dağlarda (Ermeniler tarafından) kurtlara insan etinden ziyafetler çekilmiş, ölüm her yana doludizgin saldırmış, seçmeden avlamıştı. Uğursuz tırpan durmadan, bir saat rakkası gibi işlemiş, rast geldiği her şeyi biçmişti. Nüfusu altmış binden sekiz bine inen Erzurum Millî Mücadele’ye ön ayak olmuş, Ermenistan zaferini idrak etmiş ve yavaş yavaş sağ kalan hemşerilerini toplamaya başlamıştı. Erzurum Türk tarihine, Türk coğrafyasına 1945 metreden bakar. Şehrin macerası düşünülürse, bu yükseklik daima göz önünde tutulması gereken bir şey olur. Malazgirt zaferinin açtığı gedikten yeni vatana giren cetlerimiz fethettikleri büyük, merkezi şehirlerden biridir. Tarihimizin ikinci dönüm yerinde, Millî Mücadele’nin ilk temeli gene Erzurum’da atılır. Her şeye rağmen hür, müstakil yaşamak iradesi, ilkin bu kartal yuvasında kanatlanır. Atatürk, Erzurum’dan işe başlar. Tıpkı ilk fatihler gibi oradan Anadolu’nun içine doğru yürür; oradan başlayarak yurdumuzu, milletimizin tarihî hakları adına yeni baştan fethederiz⁸.

Mondros Mütarekesi’nden sonra, İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri’nin Doğu Anadolu’da Ermenistan kurma hayalleri Ermenileri cesaretlendirirken, bölge halkını kaygılandırıyor. Erzurum’da askeri dağıtılmamış olup sağlam şekilde ayakta kalan 15. Kolordu komutanı Kazım Karabekir Paşa ile 3 Temmuz 1919’da bölgeye ulaşan Mustafa Kemal Paşa bölgenin ve yıkılmış Osmanlı İmparatorluğu’ndan sonra Türkiye’nin geleceğini belirleyecektir.

Erzurum’da Kazım Karabekir-Mustafa Kemal Faktörü

Erzurum vilayetinin ve Türkiye’nin şansı, Mustafa Kemal, Kazım Karabekir, Rauf Orbay gibi iki askerî dehaların bölgede bir araya gelmiş olmalarıdır. Erzurum’a ilk giden ve altyapıyı oluşturan Kazım Karabekir Paşa olmuştur. I. Dünya Savaşı’nda birçok cephede savaşan Kâzım Karabekir, Mondros

⁷ Ali Tefvik, **1913’te Erzurum Vilayeti İstanbul (1913)**, Çev. Prof. Dr. Ramazan Özey, Mufassal Memalik-i Osmaniye’nin Coğrafyası s. 481- 492.

⁸ Ahmet Hamdi Tanpınar, **Beş Şehir**, Dergah Yayınları, İstanbul, 2016, s. 26.

Ateşkes Antlaşması'nın imzalandığında Doğu Cephesi'nde bulunuyordu. 28 Kasım 1918'de İstanbul'a döndüğünde, İstanbul'da İngiliz ve Fransız bayraklarının dalgalandığını görünce: “Ömrümde bu kadar acı duymamıştım” dedirtecek kadar, ruh ve düşünce dünyası derinden etkilenmişti. “Tek dağ başı mezar oluncaya kadar uğraşmalı!” diyen⁹ Kazım Karabekir İstanbul'da bulunduğu sırada ikili görüşmeler yapmıştı. Resmî görevliler ve yakın arkadaşları ile beraber ülkenin içinde bulunduğu durumu değerlendirdiler. 2 Mart 1919'da merkezi Erzurum'da bulunan 15. Kolordu Komutanlığı'na atanan Karabekir, bu görevine başlamadan önce 11 Nisan 1919'da İstanbul'da Mustafa Kemal Paşa'yı ziyarete etti. Karabekir, görüşmede Erzurum'a gideceğini, kendisinin de Anadolu'ya geçmesi gerektiğini, milletin kurtuluşunun Doğu'da olduğunu, orada ordunun kuvvetli, halkın azim ve kararlılığının yüksek olduğunu ifade etti: “Doğuda millî hükümet esaslarını kurduktan sonra, siz Batıya teveccüh edersiniz. Doğu vazifesini ben üstlenirim. Eğer gelmeyecekseniz hareketimi ona göre tanzim edeyim”. Diyerek Mustafa Kemal Paşa'dan kesin cevap istedi. Mustafa Kemal Paşa da: “İyi olayım, size mülâki olmaya çalışırım” dedi.¹⁰

Karabekir'e göre yapılacak şey: Anadolu'ya geçmek ve bağımsızlığı korumaktı. Karabekir, Kafkas Cephesi'nden çekilirken, halkın Ermeniler karşısında savunmasız kalmaması için silah, cephane ve asker bakımından halka destek vermekten geri kalmamıştı. Mondros Ateşkes Antlaşmasından sonra çok sayıda asker terhis edilmişti. Ali Fuat Paşa (Cebesoy) bir hesaplama yanlışı yüzünden, gereğinden fazla asker terhis edildiğini yazmıştır. Asker sayısı 77.000'e indirilmesi gerekirken 40.000'e indirilmişti. Kalan kuvvetler arasında yalnız Kazım Karabekir Paşa'nın komutasında Erzurum'daki 15. Kolordu etkin durumdaydı¹¹. 3 Mayıs 1919'da Erzurum'a gelen Karabekir büyük bir sevinçle karşılandı. Halkın özgürlük duygularını besleyerek, bölgeyi tatlılıkla yöneten Paşa doğuda sayılır ve sevilirdi. Geldiğinin ertesi günü, Vilâyât-ı Şarkiyye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Erzurum şubesi üyeleriyle görüştü. Onları dinledikten sonra tuttukları yolun doğru olduğunu, müdafaadan başka çare bulunmadığını söyledi her konuda destek vaat etti. İtilaf Devletleri

⁹ Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, Merk Yayıncılık, İstanbul, 1988, s. 6.

¹⁰ Cihat Akçakayalıoğlu, "Türk İstiklâl Harbi ve İnkılâp (Devrim) Dönemlerinde Atatürk-Genel Kâzım Karabekir İlişkileri", **Uluslararası İkinci Atatürk Sempozyumu, 9-11 Eylül 1991, Ankara**, C I, Ankara, 1996, s. 453.

¹¹ Ali Fuat Cebesoy, **Moskova Hatıraları, (21/11/1920-2/6/1922)**, Vatan Neşriyatı, 1955, s. 5,14.

yetkililerine Türk askerinin silahlarını teslim etmeyeceğini bildirdi. Erzurum'a geldiğinin ikinci günü, Doğu Anadolu'da mütareke uygulamalarını kontrol ile görevlendirilen İngiliz Yarbay Alfred Rawlinson'un isteği üzerine onunla bir görüşme yaptı. Bu ilk görüşmede, kendisinin bölgedeki mücadele ile fazla ilgili olmadığı, halkın sert tavır takınması ihtimali üzerine bu gibi işlere karışmayacağı intibasını vermeye çalıştı, yapılması gereken faaliyetleri el altından destekledi organize etti¹².

3 Temmuz 1919'da Mustafa Kemal Paşa, 3. Ordu Müfettişi olarak Erzurum'a geldi. Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya geçişi İzmir'in işgali ile eşzamanlı olmuştur. Daha önce Erzurum'a gelen Kazım Karabekir Paşa altyapıyı hazırlamıştı. Kazım Karabekir, Mustafa Kemal'in Erzurum'da kendisine bağlılığını belirten bir törenle karşıladı Mustafa Kemal'in buna ihtiyacı vardı, çünkü durumunu çok sağlam görmüyordu. Harbiye Nezaretinden ve Saray'dan istifa edip İstanbul'a dönmesini belirten telgraflar geliyordu. Rauf Orbay ve Kazım Karabekir krizi önlemek için Mustafa Kemal'in istifa etmesini önerdiler. O da 8 Temmuz 1919'da istifa ettiğini belirtirken: "kutsal millî ülkümüzün başarıya ulaşması için" bir vatandaş olarak savaşaacağını söyledi. Kazım Karabekir de O'nun yanında olacağını belirtti¹³.

Kazım Karabekir Paşa resmî görevi sıfatıyla kongreye katılmadı, Mustafa Kemal Paşa'ya destek verdi. Vilâyât-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Erzurum şubesinden iki üye istifa ederek Mustafa Kemal ve Rauf Orbay'ın cemiyete üye olması sağlandı. Kazım Karabekir Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın kongre başkanı seçilmesinde birinci derecede etkili olmuştur¹⁴. Mustafa Kemal Paşa vatanın, Padişahın ve Hilafetin tehdit altında olmasından dolayı harekete geçmiş, bölgenin kudretli adamı, Kazım Karabekir Paşa ile işbirliği içinde çalışmaya başladı. Mustafa Kemal Paşa, kendisine verilen görevlerin aksine, Erzurum'dan bütün kıt'a kumandanlarına, asker terhisini tehir etmelerini, gönderilmiş olanların geri çağrılmalarını, savaş malzemelerini teslim etmemelerini istedi. Doğu'da Ermeni işgal ve zulmüne, Batıda Yunan işgal ve katliamını dile getirerek milleti harekete geçirdi.¹⁵

¹² Cevat Dursunuoğlu, *Millî Mücadele'de Erzurum*, Ankara, 1946, s. 56.; Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 20.

¹³ Lord Kinross, *a.g.e.*, s. 215.

¹⁴ M. Fahrettin Kırzloğlu, *Bütün Yönüyle Erzurum Kongresi*, Ankara, 1993, s. 145.

¹⁵ Hans-Luhas Hieser, *İskalanmış Barış, Doğu Vilayetlerinde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, s. 507.

“Artık dört yol ağzına geldik. Eğer mücadelemize devam edeceksek, kendimizden başka kimseye güvenmemeliyiz. Başarmak için bir şey elzemdir: Harekâtı idare etmek ve zafere erişmek için, başınıza birini getiriniz. Eğer beni seçerseniz akıbet ne olursa olsun, kaderime katılırsınız. Ben artık paşa değilim. Bugünden itibaren yalnız milletin bir ferdiyim. Yarı, belki de asi ve kanun dışı ilan edileceğim. Yalnız bir şartım var: Sizin askerî reisinizmişim gibi emirlerime itaat!” Hazır bulunanlar yanından ayrılmayacaklarını bildirdiler: “Sizden tek isteğimiz şey padişahın haysiyet ve şerefine dokunacak bir şey yapmamanız”. Dediler. Mustafa Kemal: “Padişah düşmanın elindedir. Etrafını kötü fikirli adamlar sarmış, şahsına hürmetkâr olmanın yanında onu görevinden alıkoyanlarla mücadele edeceğiz”. Yanındakiler bu sözleri onayladılar. Mustafa Kemal Paşa toplantıdan sonra, mıntıka amirlerine şu telgrafi gönderdi: “Türkiye ölüm tehdidi altındadır. Hükümet-i şahane icraatında serbest değildir. Memleket menfaatine uygun karar alınması için, Ekim’de (Sivas’ta) toplanmasına karar verilen kongrenin Eylül’ün ilk haftasında toplanması zorunlu hale gelmiştir. Her mıntıka üç temsilci gönderecektir. İşgal güçlerini şüpheyi düşürmemek için gizliliğe son derece dikkat ediniz”.¹⁶ Mustafa Kemal Paşa askerî görevinden istifa ettiğinden artık kumandanlık sıfatı ve rütbesi yoktu. Erzurum Kongresine üye olarak katılacak, kongreye başkan seçilecek ve yeni bir statü kazanacaktı.

Erzurum Kongresi

Doğu Anadolu’da Ermenistan kurulma planları, İstanbul’da aydınları bir araya getirdi. Bu aydınlar “Erzurum, Trabzon, Bitlis, Van illerinde Ermenistan kurulmasına karşı teşkilatlandılar. Erzurumlu Hoca Raif Efendi, İstanbul’a giderek, Hadisat Gazetesi yazarı Süleyman Nazif ile görüştüler. Bu kişiler ve başkaları da bir araya gelerek, 4 Aralık 1918’de Diyarbakır’lı Süleyman Nazif’in başında olduğu “Vilayat-ı Şarkıyye Müdafaa-ı Hukuk-ı Milliye Cemiyeti”ni kurdular¹⁷. Erzurumlu öğretmen Cevat Dursunoğlu cemiyetin Erzurum şubesinin açılması iznini aldı. 10 Mart 1919’da cemiyetin Erzurum Şubesi açıldı. Böylece Kurtuluş Savaşı’nın ilk teşkilatlanması Doğu’da başlamış oluyordu. Cemiyetin 19 kişilik yönetim kurulunun başkanı Hoca Raif Efendi, kâatibi Cevat Dursunoğlu idi. Cemiyet Türk-Kürt ayrımı yapmaksızın

¹⁶ Benoit Mechin, **Kurt ve Pars**, Kum Saati Yayınları, Çev. Ahmet Çuhadır, İstanbul, 2001, s. 133-134.

¹⁷ Oktay Bozan, **Millî Mücadele Döneminde Diyarbakır, 1918-1923**, Çizgi Kitabevi, İstanbul, 2016, s. 201.

kendilerinin bütün yöre halkının haklarını savunmayı amaç edindikleri, özellikle Ermenilerin bu topraklar üzerinde yayılmacı emellerine karşı birliğe ihtiyaç olduğunu belirttiler. Erzurum'da yayınlanmakta olan Albayrak Gazetesi de cemiyetin fikirlerini ve çalışmalarını yayınlıyordu.¹⁸

Erzurum Vilayat-ı Şarkıye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti ve Trabzon Muhafaza-i Hukuk-u Milliye Cemiyetinin ortak girişimleriyle 23 Temmuz 1919'da başlayan kongrenin masrafları, Müdafaa-i Hukuk merkezince halktan sağlanan 1500 lira ile karşılanmış, bu paranın 1400 TL'si kongre süresince sarf olunmuştur¹⁹. Kongre başkanlığına Erzurum Vilayat-ı Şarkıye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyetine üye kabul edilen Mustafa Kemal Paşa seçildi. İngiltere Erzurum'a gözlemci olarak görevlendirdiği Yarbay Alfred Frederick Rawlinson 9 Temmuz 1919'da Mustafa Kemal Paşa ile bir görüşme yaparak, kongrenin yapılmamasını istedi. Görüşme sert bir havada geçmiş, Mustafa Kemal Paşa toplantının ulusal bir hareket olduğunu belirtmiş, kongrenin üzerine gölge düşmemesi için çaba sarf etmiştir.²⁰

Erzurum kongreye ev sahipliği yapmanın yanında katılımcılar açısından da ağırlığını hissettirmiştir. Kongreye Erzurum'dan 24, Trabzon'dan 17, Sivas'tan 10, Bitlis'ten 3, Van'dan 2 delege katılmıştı. Bitlis delegelerinin ikisi, Van delegesinin biri Erzurumlu idi. Toplantıya katılan üyelerinin yarısını Erzurum kökenli üyeleri oluşturuyordu²¹. Bu üyelerin yanında: Elâzığ'dan, Mardin'den, Diyarbakır'dan kongreye katılmak isteyen delegeler, Malatya valisi Ali Galip ve Diyarbakır valisi tarafından engellenmişlerdir²².

Kongrede alınan kararların uygulanması için Erzurum valiliğinin onayı ile: Heyet-i Temsiliye (Temsil Heyeti) kuruldu, başkanlığına Mustafa Kemal Paşa seçildi. Temsil Heyeti, 23 Nisan 1920'de Büyük Millet Meclisi'nin açılışına kadar, Millî Mücadele hareketini idare etmiş görevini TBMM'ye ve onun kurduğu hükümete bırakmıştır. Kongre başkanı Mustafa Kemal Paşa bir konuşma yaparak: Anadolu'yu paylaşma planları üzerinde durdu: "Cansız bir

¹⁸ Selami Kılıç, **Mustafa Kemal (Atatürk) ve Erzurum Kongresi**, Atatürk Dergisi, C 2, S 1, 1997, s. 78.

¹⁹ Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam Mustafa Kemal 1919-1922**, C II, Remzi Kitabevi, Ekim, 2004, s. 110.

²⁰ Mazhar Müfit Kansu, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber**, C 1, Ankara, 1988, s. 45.

²¹ Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1976, s. 471.

²² Cevat Dursunoğlu, **a.g.e.**, s. 112.

vatan ve millet” muamelesi gören Osmanlı Devleti’nin büyük bir geçmişi olduğunu, ulusal akımın “bir elektrik şebekesi gibi” her yerde teşkilatlandığını, “geleceğe hâkim millî iradenin ve gücünü millettten alan sorumlu bir hükümetin gerekliliğini” ifade etti.²³ Hararetli görüşmelere sahne olan Erzurum Kongresi yerel bir kongre olmasına rağmen ülke geneliyle ilgili önemli kararlar aldı. Bu kararlar şunlardır:

1- “Trabzon ve Samsun Sancağı ile Doğu vilayetleri namını taşıyan, Erzurum, Mamuretilaziz (Elazığ), Sivas, Diyarbakır, Van, Bitlis ve bölgedeki bağımsız livalar; hiçbir sebep ve bahane ile birbirinden ve Osmanlı topluluğundan ayrılması düşünülmeyen bir bütündür. Saadet ve felakette ortaklığı kabul eder ve gelecek hakkında aynı amacı hedef edinirler. Bölgede yaşayan bütün Müslümanlar birbirine karşı fedakârlık duygusu ile doludurlar, ırki ve soysal durumlarına saygılı öz kardeşlerdir.

2- Osmanlı vatanının bütünlüğü ve millî bağımsızlığımızın temini, Saltanat ve Hilafet makamlarının korunması için millî kuvvetleri etkili ve millî iradeyi hakim kılmak esastır.

3- Her türlü işgal ve müdahale, Rumluk, Ermenilik teşkili amacına yönelme sayılacağından, birlikte savunma ve karşı koyma esasını kabul edilmiştir. Siyasi egemenliği ve sosyal dengeyi bozacak şekilde, Hıristiyanlara yeni imtiyazlar verilmesi kabul edilmeyecektir.

4- Hükümetin buraları bırakmak veya ilişkisini kesmek zorunda kalması ihtimaline karşı, Saltanat ve Hilafete bağlılığı ve millî hakları koruyucu tedbirler ve kararlar alınmıştır.

5- Vatanımızda, öteden beri birlikte yaşadığımız gayr-ı Müslimlerin, Osmanlı kanunlarıyla kabul edilmiş haklarına uyarız. Mal, can ve ırzlarının korunması esasen dinimizin, geleneklerimizin ve yasalarımızın gereği olduğundan bu esas Kongremizin genel kanısıyla teyit edilmiştir.

6- İtilaf Devletleri’nce Mondros Mütarekesi’nin imzalandığı 30 Ekim 1918’de sınırlarımız içinde kalan, Doğu Anadolu illerinde de büyük çoğunluğu İslam olan, kültürel, ekonomik üstünlüğü Müslümanlara ait bulunan, birbirlerinden ayrılması imkânsız öz kardeş, dindaş ve soydaşlarımızın oturduğu memleketlerimizin bölünmesi düşüncesinden vazgeçilerek, varlığımıza,

²³ Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, C I. s. 3-7.

tarihî, ırki ve dinî haklarımıza saygı gösterilmesi, hak ve adalete dayanan bir karar verilmesi beklenir.

7- Milletimiz insani ve çağdaş amaçları yüceltir fen, sanayi ve iktisadi durum ve ihtiyacımızı takdir eder. Bundan dolayı devlet ve milletimizin iç ve dış bağımsızlığı, vatanımızın bütünlüğü saklı kalmak üzere 6. maddede açıklanmış olan sınırlar içinde, milliyet esaslarına uygun, memleketimize karşı istila isteği olmayan herhangi bir devletin fenni, sınai ve ekonomik yardımlarını memnunlukla karşılız. İnsanlığın esenliği ve umumun huzuru adına insancıl ve adaletli kurallar içeren bir barışın sağlanması en büyük arzumuzdur.

8- Milletlerin kaderlerini bizzat kendilerinin çizdiği bu tarihi devirde, İstanbul Hükümetinin de millî iradeye tabi olması zorunludur. Çünkü, millî iradeye dayanmayan herhangi bir hükümetin, indî ve şahsi kararları milletçe geçerli olmadıktan başka, dışta da geçerli olmayacağı şimdiki kadarki olaylar ve sonuçlarıyla ispatlanmıştır. Bundan dolayı, milletin içinde bulunduğu korkulu durum ve endişeden kurtulma çarelerine başvurulmasına gerek kalmadan, hükümetimizin acilen millî meclisi toplaması, milletin ve memleketin kaderi hakkında alacağı bütün kararların Meclis-i Millî'nin denetimine arz etmesi mecburidir.

9- Vatanımızın maruz kaldığı üzücü olaylar ve aynı amaçla millî vicdandan doğan derneklerin anlaşma ve birleşmeleriyle oluşan kitle, Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adında bir topluluk haline getirilmiştir. Cemiyet her türlü particilik akımlarının dışındadır. Bütün Müslüman yurttaşlar derneğin tabi üyesidir.

10- Kongre tarafından seçilen bir Heyet-i Temsiliye kabul edilmiş, köylerden il merkezlerine millî kuruluşlar birleştirilmiş ve teyit olunmuştur"²⁴.

Kongresinin Anadolu'da gerekli etkiyi yapabilmesi ve amaca ulaşılabilmesi için alınan kararlar basılarak her tarafa gönderilmiştir. Geçmişte benzerine az rastlanır bu kongrenin çalışmalarını tarih büyük bir başarı olarak niteleyecektir. Erzurum'da Sivas Kongresine katılmak üzere bir heyet seçildi, Mustafa Kemal Paşa bu heyetin başkanlığına getirildi, Rauf Orbay'da yardımcı olarak tayin edildi. Erzurum Kongre sonucunda Mustafa Kemal Paşa'nın liderliği öne çıktı. Kongre, başta Erzurum olmak üzere, Trabzon,

²⁴ İhsan Ezherli, **Büyük Millet Meclisi (1877-1920) ve Osmanlı Meclisi Mebusanı (1877-1920)**, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları No: 54, s. 8.

Sivas, Van, Bitlis vilayetlerinin işgalden kurtuluşu ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundaki şerefli vazifesini layıkıyla yerine getirmiştir.

Erzurum Kongresi, ülkenin bölünmez bütünlüğü ilkesini öne çıkarmış manda ve himaye reddedilmiştir. Millet ve millî birlik görüşü hâkim olmuştur. Gerek Erzurum gerekse Sivas kongresinde: “Ya İstiklal Ya ölüm” ifadesi ile bağımsızlık anlayışı hakim olmuştur²⁵. Erzurum Kongresi aldığı kararlarla Millî Mücadele'yi fikren ve fiilen başlatmıştır. Sivas Kongresi, Amasya Görüşmeleri, Meclis-i Mebusan'ın açılması ve Türkiye'nin kuruluşunun yol haritası olan, 28 Ocak 1920'de kabul edilen Misak-ı Millî'nin ilanının temelini oluşturmuştur²⁶. Mustafa Kemal Atatürk de 7 Kasım 1919'da yapılan genel seçimlerde Erzurum'dan milletvekili seçilmiştir.

Erzurum Kongresi bir sivil kitle örgütünün düzenlediği yasal toplandı olup Cemiyetler Kanunu'na dayanır. Millî Mücadele'ye kongreler yoluyla başlamak ve her şeyden önce bir Millet Meclisi'nin kurulması için çalışmak takip edilen yasallığın en belli başlı örneklerinden biridir. Birçok muhalifin yer aldığı kongrelerde ve mecliste herkes görüşünü ifade etmiş meşruiyet yollandan şaşılmamıştır²⁷. Bu kongreler ve TBMM vasıtasıyla Mustafa Kemal hukuka ve uygun hareket etmiştir. Erzurum Kongresi bunun en güzel örneği olmuştur. Mustafa Kemal'in askerî görevinden ayrıldığı için, toplantıda askerî kıyafetine itiraz edilmiş, o da kıyafetini değiştirmiştir.

Bu icraatı ile işgaller karşısında aktif bir tutum takınan Erzurum vilayeti halkı mitingler yapmış protestolar yayınlamışlardır. Bunları aşağıdaki şekilde ifade temek mümkündür:

Antep, Urfa, Maraş'ın İşgali ile Fransız ve Ermeni Zulmüne Karşı Tepkiler

İspir Protestosu

İspir Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi Cemal, imzası ile İngiltere Fransa ve İtalya elçiliklerine gönderilen protestoda: Dört senede 10 milyon nüfusun kan deryasına boğulduğu, İzmir, Antep, Urfa, Adana ve özellikle Maraş'ta

²⁵ Bülent Tanör, **Türkiye'de Kongre İktidarları, 1918–1920**, Yapı Kredi Yay., İst., 1998, s. 127.

²⁶ Mahmut Goloğlu, **Millî Mücadele Tarihi-I, Erzurum Kongresi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2006, s. 99.

²⁷ Murat Belge, **Militarist Modernleşme, Almanya, Japonya Türkiye Örneği**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 598.

Ermenilerin silahlandırılarak masum Türklerin kanının sel gibi akıtıldığı, belirtilerek kan dökülmesinden vazgeçilmesi ve protestonun gereken makamlara ulaştırılması istenildi²⁸.

Erzincan Protestosu

Erzincan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Merkeziyesi'nin, 8 Kasım 1919 tarihinde, Sivas'ta bulunan Heyet-i Temsiliye'ye çektiği telgrafta, Urfa, Maraş ve Antep'in bu defa da Fransızlar tarafından işgal edilmesinin Erzincan halkı arasında büyük bir heyecana sebebiyet verdiği belirtilerek, telgraflarla İtilaf Devletleri elçilikleri nezdinde protesto edildiği, protesto telgrafının bir suretinin de *Tasvir-i Efkar* gazetesi idarehanesine gönderildiği bildirilmiştir. Protesto telgrafında şu imzalar bulunuyordu: Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Erzincan Heyet-i Merkeziyesi, Belediye Reisi Rıza, Müftü Fevzi, Ulemeden Mustafa ve eşraftan 12 kişi²⁹.

Erzincan Protestosu

Erzincan ileri gelenleri iki suret, olarak düzenledikleri protesto telgrafının birini İtilaf Devletleri Elçiliklerine, diğerini ise Osmanlı sultanına gönderdiler.

İtilaf Devletlerine gönderilen protesto; daha önce doğu hudutlarında ve İzmir'de Türklere yapılan muamelelerden dolayı müracaatta bulunulduğunu ancak bunun bir sonuç vermediğinin Maraş'ta devam eden katliamlardan anlaşıldığı belirtilerek, bu başvurunun son olduğu, büyük devletlerin ve medeni milletlerin olayların önüne geçmesinin gerektiği aksi takdirde kendilerinin imdada koşacakları ve bir tek fert kalmayınca kadar müdahaleye karar verildiği bildirildi.

Osmanlı Sultanına gönderilen ikinci surette ise; Maraş'ta Fransızlar tarafından halka yapılan mezalimin üzüntü ile haber alındığı, büyük devletlerin bu hususta hiçbir tedbir almadığı, bu sebeple din kardeşlerine, yardım için her türlü fedakârlığa hazır olunduğu, namus ile ölmeyi zilletle yaşamaya tercih ettikleri, belirtilerek bu hususta emre hazır buldukları bildirildi³⁰.

²⁸ **ATASE**, 1336/13-4, fih. 3-48.; Yaşar Akbıyık, Millî Mücadele'de Güney Cephesi Maraş, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1915, s. 268.

²⁹ Yaşar Akbıyık, **a.g.e.**, s. 267.

³⁰ **ATASE**, Atatürk Arşivi, dos. 1336/13-4, fih. 3-51,54.; Yaşar Akbıyık, **a.g.e.**, s. 267.

Eğın (Kemaliye) Protestosu

Güney vilayetlerimizin işgalini haber alan Eğın halkı; olay karşısında duyduğu üzüntüyü dile getirmiş ve 9 Kasım 1919'da Sivas'ta Kongre heyeti başkanlığına bir telgraf çekerek işgali protesto ettiğini bildirmiştir. Eğın eşrafı ve ileri gelenleri telgrafta, yüce heyet tarafından, vatanın geleceği endişesi ile çırpınan Eğın halkının kalbini teselli edecek hiçbir açıklamanın yapılmadığını, son günlerde Urfa, Antep ve Maraş'ın Fransızlar tarafından işgalini işittiklerini belirterek şu görüşlere yer verdiler: “Hepimiz vatanın kurtarılması uğrunda sizlerin sarsılmaz bir azimle, fedakarca sonuna kadar çalıştığınıza inanıyoruz. Mübarek yurdumuzun böyle yavaş yavaş batması, dimağlarımızı alevlendiren zulüm fikrinin en kötüsünü haber veriyor. Ey yüce heyet, Türkler ve bilhassa Doğu vilayetlerinde oturan halk Allah'ından sonra sizlerin çalışmasına güvenerek ümit ışığını yanık gönlünde yaşıyor. Bu son işgal dolayısıyla teşebbüslerinize vakit geçmeksizin katılmak üzere işaretlerinizi sabırsızlıkla makina başında beklemekteyiz.

Protesto telgrafında, Said Beyzade Mustafa, başmuallim Bayram, Polis Kom. Muavini Süleyman, Hanefızade Lütti, Müdür-ü sabık Abdurrahman, Abdüllatifzade Sıtkı, Şemizade Ali, Evliyazade Mehmet, Emirağazade, Sakıp, Sofuzade Haşan, Cemilzade Şerif, Hacı Ali, Muhasebeci Bahri, Ahz-ı Asker Böl. Kom. Salih, Eczacı Mehmet Ali, Posta Müdürü Mehmet Ali, Hacı Emi-nağazade Hafız Ali, Ketimzade Ali, Dayızade Recep, Sehlekzade Ahmet, Balizade Nail, Eğergili Hacı Osman Efendizade Mehmet'in imzaları bulunmaktadır³¹.

Erzurum Protestosu

Erzurum kamuoyu bu konuda hazırlıklı idi. Erzurum'da çıkmakta olan *Al-bayrak* gazetesinde ateşli yazılar yayınlanıyordu. Erzurum halkı, Suriye Antlaşması'nı haber alır almaz bir protesto telgrafı düzenleyerek birer suretini İtilâf Devletleri temsilcilikleri ile tarafsız devletlerin elçiliklerine, Paris Barış Konferansına, Amerika ayanına, basın kuruluşlarına ve Heyet-i Temsiliye'ye gönderdi. Ayrıca Padişah ve Sadarete de birer sureti gönderilen protesto metninin İngilizce ve Fransızca tercümesinin yapılarak bütün dünyaya yayınlanması istendi.

³¹ **ATASE**, Arşiv No: 1/105, Dos. Kıl. 256, Fih: 13-1, 13-2, 13-3.

Türklerle yerleşik vilayetleri, İngiltere ve Fransa hükümetlerinin imzaladıkları Suriye Antlaşması ile kendi aralarında nüfuz mıntikalarına ayırdıkları ve Mütareke hükümlerini ihlal ederek işgale kalkıştıklarının haber alındığı belirtilen ve “bu bölgelerde, kültürel, nüfus çoğunluğu, iktisadi çoğunluk ve üstünlüğün Türklere ait olduğunun bütün dünyanın ilmî belgeleri ve fenniyle sabit ve tahakkuk etmiş iken imzalanan bu antlaşma hak sahibini ve adaleti yaralayıp zillet ve hakaret etmez mi? Diye devam eden protesto telgrafında şu görüşlere yer verildi: “Wilson prensiplerinin altına imza atan medeniyetin öncüleri sayılan bu iki büyük devletin son hakareti insanlık vicdanını kanatacak bir olay değil midir?

Asırlarca süren zulüm ve işkence sonucu milyonlarca masumun kanı bahasına bin türlü zorluğa karşı güçlkle elde edilebilen insanlık düsturları ve hukuk esaslarının böyle fütursuzca çiğnenmesi Avrupa medeniyeti için utanılacak bir durum teşkil etmeyecek mi?

Ey Avrupa ve Amerika'nın siyasi entrikalarından uzak fazıl ve aydın insanları! Size hitap ediyoruz. Dünyada hak ve adaletin zulme dönüşmesini gerektirecek tersine çevrilmiş bir devrim mi oluşuyor? Yoksa, insanlık kanlı galiplerin yaşadığı tarihin mazlum devirlerine geri mi dönüyor? Mağlupta hak ve şeref tanımayan eski devirlerde bile Suriye Antlaşması'nın bir benzerine rastlanmayacağını zannediyoruz. Acaba yerleşilmemiş, hiçbir kavmin tarihi ve sosyal hakkı ile ilgisi olmayan bir kıta parçası mı keşfedilmiş ki nüfuz sahalarına ayrılıyor?

Beş bin senelik bir tarihe sahip bulunan biz Türkleri her türlü hak ve hürriyetten mahrum etmek demek olan bu antlaşmayı, Avrupa ve Amerika milletlerinin adalet aşkı, hürriyet aşkı ve insaniyetle çarpan yüce kalpleri kabul edecek mi? Esir yaşamadığı gibi, esir kalmamak için de ölüme hazır bulunan biz Türklerin kanını akıtmak ve küçük bir Ermenistan oluşturmak isteğiyle bu antlaşma yapılmışsa böyle dolambaçlı yollara ne gerek vardı? Afrika'nın siyah adamlarından, Okyanusya adalarının yarı vahşi ahalisinden birkaç milyon yırtıcı vatanımıza saldırıyor, çocuklarımız beşiklerinde, kadınlarımız temiz mısralarında, namuslarına sahip çıkan erkeklerimiz dağlarda boğduruluyor.

Ey insanlığın hakkı seven adil evlatları! Bu türlü düşünmek karşısında bulunup bulunmadığımızı siz takdir buyurunuz. Eğer kitaplarda gördüğümüz medeniyet var ise, eğer dünyada hak ve adalete bir kıymet veriliyorsa, bunu ispat etmek fazilet sahibi insanlık için bir vazifedir. İşte esas emperyalizme

dayanan bir emelin ürünü, olan, Türkiye'nin taksimi ve Suriye Antlaşması ile, o yüce insanlık fikri ve insaniyetin irfan mirası imha ediliyor. Biz bu feryadımızla, insanlığı vazifeye davet ediyor, İngiliz ve Fransız kamuoyunun bu işte başa görüşeceğini ümit ediyoruz. Hakkın ölmez, tarihin susmaz olduğunu eski siyasilere dikkatlerine bir kere de siz arz edin. Tarihin emsalini kaydetmediği, Türkiye hakkındaki bu düşüncelerin önüne geçmek, hak ve adaleti korumak için gayret sarf etmeyi insanlıktan ve dünya kamuoyundan rica ederiz. Yüce insanlığın, bu düşüncelerin gerçekleşmesine imkan bırakmayacağı ümidini bir kere daha açıklar, hür kalmayacaksa esir de yaşamayacağımızı, mukaddesatımızın kurtuluşu için bütün mevcudiyetimizi fedaya hazır bulunduğumuzu, medeniyet âleminin müşfik ve insan sevgisiyle dol kalplerine hürmetle arz ederiz³².

Erzurum Kadınlarının Protestosu

İşgal üzerine Muradiye Camii'nde toplanan Erzurum kadınları bir mevlit okuttular. Mevlitten sonra Merkez Kız Mektebi Müdiresi Faika Hakkı Hanım tarafından bir konuşma yapıldı. Maraş, Urfa, Antalya, İzmir gibi şehirlerimizin işgalini protesto eden bir telgraf kaleme alınarak, Dahiliye Nezaretine, İtilâf Devletleri elçiliklerine ve Amerika ileri gelenlerine gönderildi.

Avrupa devletlerini adalet ve insaniyetin temsilcileri olduğu belirtilen telgrafta: Türklerin I. Dünya savaşına istemeyerek girdiği, Mondros Mütarekesinden sonra Avrupa medeniyetinin yaramızı saracağı yerde, İzmir, Adana, Urfa ve Maraş'ı işgal ederek Türklere zulüm yaptığı, erkeklerin bir araya toplanarak yakıldığı, kadın ve çocukların uzuvlarının kesilerek öldürüldüğü, memleketin viraneye çevrildiği, bunların tarafsız araştırmalar sonucu ortaya çıkmış olmasına rağmen, canilerin himaye edilmesine bir türlü akıl erdirilemediği bildirildi.

Mütarekenin bir yemin demek olduğunu, buna rağmen Mütarekeden sonra bir kısım topraklarımızın işgalinin hangi hak ve salahiyetle işgal edildiği sorulan protesto telgrafında; Wilson prensiplerinde, çoğunluğun hakkının azınlığın hakkına feda edilemeyeceğinin belirtildiği dile getirilerek şöyle denildi: "İngilizler, Fransızlar ve İtalyanlar ilhak etmeksizin ve tazminatsız barış yapacaklarını dünyaya ilan etmişlerdi. Söz insanlığın şerefidir. Daha doğrusu namusudur. Namus ise ayaklar altına alınmaz yüksekte tutulur. Biz Erzurum

³² **Albayrak Gazetesi**, 23 Teşrinisani 1335, S 46.

çevresi İtilâf Devletleri'nin namuslarına müdahaleyi men edeceklerinden eminiz. Bu sebeple, medeniyetin, adaletin, şefkat ve insaniyetin timsali olan İtilâf Devletleri'nden, sürekli bir barışın teminini insanlık namına rica ederiz³³.

Pasinler Mitingi

Maraş'ta yapılan mezalimi üzüntü ile haber alan Pasinler halkı hükümet konağı önünde toplanarak büyük bir miting düzenledi. Mitingde; İstanbul Hükümetinden tahammül edilmez bir hale gelen Maraş'taki mezalime nihayet verilmesi için gerekli teşebbüste bulunulması istenildi. Gerekirse fiili olarak Maraş halkının yardımına koşacaklarını bildirdiler³⁴.

Erzurum Mitingi

Erzurum Miting heyeti tarafından Elbistan Heyet-i Merkeziyesi tarafından çekilen telgrafta; Maraş'ta yapılan mezalimin İslâm alemini yaraladığı gibi Erzurum halkını da üzdüğü, Maraşlılara yapılan hunhar canavarlığı hatırladıkça bütün Erzurumluların aynı ıstırapı duyduğu, belirtildikten sonra mezalimin tarafsız devletler elçileri ile İtilaf Devletleri elçileri nezdinde protesto edildiği, bununla birlikte gereken her şeyi yapmaktan çekinilmeyeceği, sadece bununla yetinilmeyip, dinimiz icabı birlikte hareket edilmesinin gerektiği bildirildi ve şu görüşlere yer verildi:

“Ölümden korkulmadan hareketle düşman helak edilebilir. Eğer birlik ve beraberlikten uzaklaşırsak üç yüz milyonluk İslâm varlığı bir avuç mesabesinde bile kalmaz. Bugün tatbik edilen facialar yüzlerce sene evvel yapılan programların bir uygulaması olduğunu yakından biliyoruz.

Ancak, şurasını arz edebiliriz ki hak o kadar yüksektir ki, ondan yüksekte hiçbir şey olamaz. İşte, Bedir ve onun gibi harpler bütün Müslümanlara ibretli bir derstir. Birlik olarak sebat ve azmeden Müslümanlar her an yardım görürler. Muhammed'in ışığı sönmez. Üzerimize düşen vazife her an birbirimizi haberdar etmekle beraber tek vücut olarak çalışmaktır. Gayret bizden, yardım Allah'tan³⁵.

³³ T.İ.T.E. Arşivi, belge No: 9-37/4216.

³⁴ ATASE, Atatürk Arşivi, dos. 1336/13-4, fih. 8.

³⁵ T.İ.T.E. Arşivi, belge no: 24/3085.

Erzurum Protestosu

Erzurum kamuoyu bu konuda hazırlıklı idi. Çünkü, Erzurum'da çıkmakta olan *Albayrak* gazetesinde bu konuda ateşli yazılar yayınlanıyordu. Bu sebeple Erzurum halkı, Suriye Antlaşması'nı haber alır almaz bir protesto telgrafı düzenleyerek birer suretini İtilâf Devletleri temsilcilikleri ile tarafsız devletlerin elçiliklerine, Barış Konferansına, Amerika ayanına, basın kuruluşlarına ve Heyet-i Temsiliye'ye gönderdi. Ayrıca Padişah ve Sadarete de birer sureti gönderilen protesto metninin İngilizce ve Fransızca tercümesinin yapılarak bütün dünyaya yayınlanması istendi.

Türklerle yerleşik vilayetleri, İngiltere ve Fransa hükümetlerinin imzaladıkları Suriye Antlaşması ile kendi aralarında nüfuz bölgelerine ayırdıkları, Mütareke hükümlerini ihlal ederek işgale kalkıştıklarının haber alındığı belirtilen: "bu bölgelerde, kültürel, nüfus çoğunluğu, iktisadi çoğunluk ve üstünlüğün Türklere ait olduğunun bütün dünyanın ilmî belgeleri ve fenniyle sabit ve tahakkuk etmiş iken imzalanan bu antlaşma hak sahibini ve adaleti yaralayıp zillet ve hakaret etmez mi?" diye devam eden protesto telgrafında şu görüşlere yer verildi: "Wilson Prensiplerinin altına imza atan medeniyetin öncüleri sayılan bu iki büyük devletin son hareketi insanlık vicdanını kanatacak bir olay değil midir?"

Asırlarca süren zulüm ve işkence sonucu milyonlarca masumun kanı bahasına bin türlü zorluğa karşı güçle elde edilebilen insanlık düsturları ve hukuk esaslarının böyle fütursuzca çiğnenmesi Avrupa medeniyeti için utanılacak bir durum teşkil etmeyecek mi?

Ey Avrupa ve Amerika'nın siyasi entrikalarından uzak fazıl ve aydın insanları! Size hitap ediyoruz. Dünyada hak ve adaletin zulme dönüşmesini gerektirecek tersine çevrilmiş bir devrim mi oluşuyor? Yoksa, insanlık kanlı galiplerin yaşadığı tarihin mazlum devirlerine geri mi dönüyor? Mağlupta hak ve şeref tanımayan eski devirlerde bile Suriye Antlaşması'nın bir benzerine rastlanmayacağını zannediyoruz. Acaba yerleşilmemiş, hiçbir kavmin tarihi ve sosyal hakkı ile ilgisi olmayan bir kıta parçası mı keşfedilmiş ki nüfuz sahalarına ayrılıyor?

Beş bin senelik bir tarihe sahip bulunan biz Türkleri her türlü hak ve hürriyetten mahrum etmek demek olan bu antlaşmayı, Avrupa ve Amerika milletlerinin adalet aşkı, hürriyet aşkı ve insaniyetle çarpan yüce kalpleri kabul edecek mi? Esir yaşamadığı gibi, esir kalmamak için de ölüme hazır bulunan

biz Türklerin kanını akıtmak ve küçük bir Ermenistan oluşturmak isteğiyle bu antlaşma yapılmışsa böyle dolambaçlı yollara ne gerek vardı? Afrika'nın siyah adamlarından, Okyanusya adalarının yarı vahşi ahalisinden birkaç milyon yırtıcı vatanımıza saldırıyor, çocuklarımız beşiklerinde, kadınlarımız temiz mısralarında ve namuslarına sahip çıkan erkeklerimiz dağlarda boğduruluyor.

Ey insanlığın hakkı seven adil evlatları! Bu türlü düşünmek karşısında bulunup bulunmadığımızı siz takdir buyurunuz. Eğer kitaplarda gördüğümüz medeniyet var ise, eğer dünyada hak ve adalete bir kıymet veriliyorsa, bunu ispat etmek fazilet sahibi insanlık için bir vazifedir. İşte esası emperyalizme dayanan bir emelin ürünü, olan, Türkiye'nin taksimi ve Suriye Antlaşması ile, o yüce insanlık fikri ve insaniyetin irfan mirası imha ediliyor. Biz bu feryadımızla, insanlığı vazifeye davet ediyor, İngiliz ve Fransız kamuoyunun bu işte başa görüşeceğini ümit ediyoruz. Hakkın ölmez, tarihin susmaz olduğunu eski siyasilere dikkatlerine bir kere de siz arz edin. Tarihin emsalini kaydetmediği, Türkiye hakkındaki bu düşüncelerin önüne geçmek, hak ve adaleti korumak için gayret sarf etmeyi insanlıktan ve dünya kamuoyundan rica ederiz. Yüce insanlığın, bu düşüncelerin gerçekleşmesine imkân bırakmayacağı ümidini bir kere daha açıkla, hür kalmayacaksa esir de yaşamayacağımızı, mukaddesatımızın kurtuluşu için bütün mevcudiyetimizi fedaya hazır olduğumuzu, medeniyet âleminin müşfik ve insan sevgisiyle dolu kalplerine hürmetle arz ederiz"³⁶.

Erzurum Kadınlarının Protestosu

İşgal üzerine Muradiye Camii'nde toplanan Erzurum kadınları bir mevlit okuttular. Mevlitten sonra Merkez Kız Mektebi Müdiresi Faika Hakkı Hanım tarafından bir konuşma yapıldı. Maraş, Urfa, Antalya, İzmir gibi şehirlerimizin işgalini protesto eden bir telgraf kaleme alınarak, Dahiliye Nezaretine, İtilâf Devletleri elçiliklerine ve Amerika ileri gelenlerine gönderildi.

Avrupa devletlerini adalet ve insaniyetin temsilcileri olduğu belirtilen telgrafta, Türklerin I. Dünya harbine istemeyerek girdiği, Mütarekeden sonra Avrupa medeniyetinin yaramızı saracağı yerde, İzmir, Adana, Urfa ve Maraş'ı işgal ile Türklere zulüm yaptığı, erkeklerin bir araya toplanarak yakıldığı kadın ve çocukların uzuvlarının kesilerek öldürüldüğü ve memleketin viraneye

³⁶ Albayrak Gazetesi, 23 Teşrinisani 1335, S 46.

çevrildiği, bunların tarafsız araştırmalar sonucu ortaya çıkmış olmasına rağmen bu canilerin himaye edilmesine bir türlü akıl erdirilemediği bildirildi.

Mütarekenin bir yemin demek olduğunu, buna rağmen Mütarekeden sonra bir kısım topraklarımızın işgalinin hangi hak ve salahiyetle işgal edildiği sorulan protesto telgrafında; Wilson prensiplerinde, çoğunluğun hakkının azınlığın hakkına feda edilemeyeceğinin belirtildiği dile getirilerek şöyle denildi: “İngilizler, Fransızlar ve İtalyanlar ilhak etmeksizin ve tazminatsız barış yapacaklarını dünyaya ilan etmişlerdi. Söz insanlığın şerefidir. Daha doğrusu namusudur. Namus ise ayaklar altına alınmaz yüksekte tutulur. Biz Erzurum çevresi İtilâf Devletlerinin namuslarına müdahaleyi men edeceklerinden eminiz. Bu sebeple, medeniyetin, adaletin, şefkat ve insaniyetin timsali olan İtilâf Devletleri’nden, sürekli bir barışın teminini insanlık namına rica ederiz³⁷.”

Narman Protestosu

Fransız üniforması giymiş Ermenilerin Adana, Antep ve Maraş'ta intikam almak için Türklere zulmettiklerini haber alan 70.000 Narmanlı'nın galeyana geldiği belirtilen protestoda; Müslüman olmaktan başka hiçbir kabahati olmayan Türklere mezalim yapılmasına İtilaf Devletleri'nin rıza göstermeyeceklerinin ümit edildiği dile getirildi ve yapılan mezalime son verilmesi istenildi. Aksi takdirde halkın galeyani haptetmenin mümkün olmayacağı belirtildi³⁸.

İngiltere'nin Bölücülük Faaliyetlerine Karşı Tepkiler

Erzurum Vilayeti Halkı İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu'da bölücülük faaliyetlerine karşı da tavrını koymuş ve aşağıdaki bildiri ve protestolarını yayınlamışlardır³⁹.

Hasankale Protestosu

Camadanlı Aşireti Reisleri Maksut ağazade Hasan ve Beduhinin Basın-Yayın Genel Müdürlüğüne çekilen telgraflarında Şerif Paşa'nın vicdanı satılmış bir kimse olduğuna değinildikten sonra Ermeniler ile Kürtlerin yüzyıllardan beri süregelmekte olan kanlı çarpışmaları anlatılıyor ve ilk başlangıç bilinemeyecek kadar eski olan bu günkü bağlılığımızın başka akrabalık bağları,

³⁷ T.İ.T.E. Arşivi, belge No: 9-37/4216.

³⁸ Yaşar Akbıyık, *Millî Mücadelede Güney Cephesi Maraş*, Ankara, 2015, s. 264.

³⁹ Yaşar Akbıyık, “Kurtuluş Savaşında Güneydoğu Anadolu'da Bölücülük Faaliyetlerine Karşı Tepkiler”, *XII. Tarih Kongresi*, 12-16 Eylül 1994, Ankara, s. 1311.

sosyal bağlar, vatan millet ve ülkü bağları ile Türklerden hiçbir ayrılığı olmayan biz Kürtlerin, Türk kardeşlerimizle birlikte Halifemizin etrafında birleşmekten ve dünyanın sonuna kadar beraberce yaşamaktan başka bir isteğimiz yoktur. Buna aykırı davranışlarda bulunan kimselerin her türlü teşebbüslerini bütün varlığımızla ret ederiz”⁴⁰.

Eleşkirt Protestosu

“Şerif Paşa namındaki bir şahsın Paris Barış Konferansı’nda kendisine Kürt delegesi unvanını verdiğini haber aldık. Adı geçenin hiçbir vekalet sıfatını haiz bulunmadığından şahsi ihtiraslarına dayanarak konferansta bizler adına yapacağı girişimlerin etkili olmayacağını bu sebeple dikkate alınmamasını rica eder, hiçbir sebep ve suretle Osmanlı camiasından ayrılmayacak bir kitle olduğumuzu arz ederiz”. Bildirini altında şu imzalar bulunuyordu: Yaban aşireti reisi Reşit, belediye reisi Abdülğani, Kuşan Aşireti reisi Hacı Fersu, Marşık aşireti reisi İsa, Afik Aşireti reisi Şakir, Aşiret reisi Seyfi⁴¹.

Erzincan Protestosu

“Vatan haini ve din düşmanı Şerif adındaki kişinin, Bogos Nubar ile işbirliği yaparak, Kürtlerin geleceği hakkında açıklamalarda bulunduğunu duyduk. Oysa ki Türklük ve Kürtlük bir bütündür. Birbirinin öz kardeşi ve din kardeşidir. Her iki toplum için vatan birdir. Tarihi tanık tutarak sayın milletvekillerimize şunu açıklarız ki; Kürtler vatanlarının kurtuluşu uğruna şimdiye kadar Türklerle ilk savaş safında kanlarını akıtmışlardır. Bundan böyle de hükümetimizin devamı ve mutluluğu için aynı şekilde davranacaklardır. Osmanlı ve İslam topluluğundan ayrılmak, hiçbir zaman düşünce ve hayallerinden geçmez. Dünyanın sonuna kadar bu topluluk içinde yaşamak kararındırlar. Bundan ötürü, gerek adı geçen Şerif ve gerekse onun isteklerine hizmet edecek herhangi bir kişinin, açıkladığımız kararın dışındaki çabaların tam bir nefret ve retle kaderimizi hükümetimize bağladığımızı, bütün insanlık dünyasına ilan ederiz. Gereken yerlere de duyurulmuştur.”

Bildirinin altında şu imzalar bulunmaktadır: Erzincan Müftüsü Osman Fevzi, Belediye Başkanı Ali Rıza, ulemadan Şeyh Saffet, Şeyh Hacı Fevzi, Müftüzade Hakkı, eşraftan Çapıkzade Münir, Hacı Mehmetbeyzade Sami, Ahmet Paşazade Şemsi, tüccardan Taşvanzade Recep, Hacışehzade Şükrü,

⁴⁰ Takvim-i Vekayi, 8 Mart 1920.

⁴¹ İrade-i Millîye Gazetesi, 17 Nisan 1336, sy no: 2.

Arapzade Ahmet, Ruhzade Halis, ahaliden Hacızade Veli, Keçeli Aşireti Reisi Yusuf, Aşuranlı Aşireti Reisi Yusuf, Demanlı Aşireti Reisi Seyit Yusuf, Abbasi Aşireti Reisi Seyit Ali, Beratlı Aşireti Reisi Çiçek, Kelani Aşireti Reisi Hüseyin, Balabanlı Aşireti Reisi Paşabey⁴².

Erzincan ileri gelenlerinin bu telgrafının okunmasından sonra, konu üzerine mecliste görüşme açıldı. Söz alan Beyazıt milletvekili Şefik Bey şunları söyledi:

“Paris’te Bogos Nubar Paşa ile Şerif Paşa birleşip, aralarında bir antlaşma imzalayarak birilerine veriyorlar. Bu antlaşmada Kürtler ile Ermeniler müşterek ve kardeş bir kavim oldukları belirtilerek beraberce Osmanlı uyruğundan ayrılıp devlet kurmayı kararlaştırıyorlar. Düzenleyip imzaladıkları antlaşma gazetelerde yayınlandı. Bunun duyurulması ile de bu telgraflar gelmeye başladı. Bir de Diyarbakır Müdafaa-i Hukuku Cemiyetinden gelen telgraf vardı. Haber yayılıp duyuldukça her taraftan aynı anlamda telgraflar gelecektir. Kürtler Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan beri Devletin en önemli bir parçası, üyesi olarak Türk kardeşleri ile el ele vermiş ve hiçbir zaman ayılmamak suretiyle birlikte yaşamışlardır. Din bağları onları birbirine bağlayıp perçinlediği gibi, hısmılık akrabalık bağları da onları birbirleriyle birleştirmiştir. Her tarafın özellikle Doğu illerimizin nüfusunun yüzde doksan beşini teşkil eden bu büyük İslam topluluğu içinde, bir Türk-Kürt ayrılığı-gayrılığı yoktur.”

Erzurum Mebusu Celalettin Arif Bey ise, elçilik görevinin yanı sıra, Ferit Paşa hükümeti sırasında Danıştay Başkanlığı da yapmış olan Şerif Paşa’nın Dışişleri eski bakanlarından Sait Paşa’nın oğlu olduğunu, talihsiz Sait Paşa’nın oğlunun Kürdistan’ı Ermenilere vermeye kalkıştığını, kardeşinin de İzmir’i Yunanlılara peşkeş çekmek istediğini belirttikten sonra, İstanbul’daki Kürt Taali Cemiyeti’nin Şerif Paşa’ya bu çabaları için vekâlet göndermiş olduğunu, aynı vekâleti Lütfü Fikri Bey’e de gönderdiği halde, onun kabul etmediğini açıkladı ve hemşerileri adına Şerif Paşa’ya nefret ve lanetlerini belirtti.

Siverek Milletvekili Bekir Sıtkı Bey ise, Diyarbakır halkının, İslam topluluğu ve Osmanlı birliğinden çıkmayı kesinlikle akıllarından geçirmediğini ve esasen Şerif Paşa’yı da tanımadıklarını anlattı. Kişisel isteği ve özel çıkarları için Paris’te Ermenilerle antlaşma yapan Şerif Paşa’nın, gazetelerde

⁴² 15 Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, İctima 14, 26 Şubat 1920, Celse 2.

yayınlanan ve Meclis-i Mebusan'da protesto edilen faaliyetleri, memleketin her yerinde duyulmaya başlanmış, kendilerini Türklerle öz kardeş bilen, Kürtçülük ihtiras ve iddiaları ile ilgisi bulunmayan yurtsever halk topluluğu üzerinde büyük tepkiler yaratmış, İstanbul'a protesto telgrafları yağmaya başlamıştı⁴³.

Ali Rıza Paşa Hükümetinin İstifaya Zorlanmasına Karşı Tepkiler

Sivas Kongresi'nden sonra, Damat Ferit Kabinesinin çekilmesi ile birlikte Mütareke Dönemini kritik devresi sona ermiş gibi görünüyordu. Damat Ferit Paşa kabinesini yerine Ali Rıza Paşa Hükümeti 2 Ekim 1919'da göreve gelmişti⁴⁴. Ali Rıza Paşa Hükümeti döneminde Anadolu'da Kuvay-ı Milliye gelişmişti. Bu durumu fark eden İtilaf Devletleri vatansever Ali Rıza Hükümetini istifaya ettirerek yerin kendi emirlerini dinleyen Damat Ferit'i sadrazamlığa getirmek istiyorlardı. Bunun üzerine Heyeti Temsiliye Başkanı Mustafa Kemal 4 Mart 1920'de Meclis-i Mebusan Başkan vekiline ve Padişah'a bir telgraf çekerek halkın hükümet buhranı nedeniyle heyecan içinde olduğunu, Meclis'te çoğunluk eğilimlerinin Padişah tarafından dikkate alınacağına emin bulunduğunu, fakat iç ve dış bin türlü ihtirasın galeyanı ile tehdit altında olan memleketin, millî vicdanı tatmin etmeyecek bir kabine reisine tahammül edemeyeceğini, böyle bir şey olursa, Osmanlı tarihinde görülmemiş üzücü olaylara yol açacağını bildirmiştir. Mustafa Kemal Paşa aynı gün 4 Mart 1920'de kumandan, vali, mutasarrıf ve Müdafaa-i Hukuk Heyeti Merkeziyetlerine bir genelge göndererek: Damat Ferit Paşa veya dengi, yabancı emellerini uygulayacak birinin iktidara getirilmek istendiğini belirtip, millî emelleri tatmin etmeyecek böyle bir hükümete tahammül edilemeyeceğini açık ve sert bir ifade ile telgraflarla meclise ve basına bildirmek gereğini emretmiştir⁴⁵. Bunun üzerine 4 Mart 1920 gecesi telgraf fırtınası yaşanmış, yurdun her tarafından telgraflar çekilmiş Alırıza Paşa Hükümetini istifaya zorlanması, Damat Ferit Paşanın iktidar getirilmesi protesto edilmiştir. Bu hususta Erzurum merkez ve sancağa bağlı merkezlerden beyannameler yayınlanmış, protesto telgrafları çekilmiştir. Bu beyanname ve telgraflar şunlardır:

⁴³ Mahmut Goloğlu, **3. Meşrutiyet**, Ankara, 1920, s. 85.

⁴⁴ Utkan Kocatürk, **Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü**, Ankara, 1999, s. 165.

⁴⁵ Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara, 2000, s. 273.

Erzurum Beyannamesi

Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Erzurum Heyet-i Merkeziyesi 5 Mart 1920 tarihinde şu beyannameyi yayınlamıştır:

“Harici kuvvetlerin tesiri ve dahildeki hiyanetkar ellerin muavenetiyle, millî hukuk ve mukaddesatın tekrar çiğnenmesi için gayr-i vatani birçok dolapların çevrildiğine kani bulunuyorduk. Kabinenin istifasıyla bu kanaatimiz teyyüd etti. Mukaddesatını muhafaza için ahd ve misakta sabit olan millet her veçhi Meclis-i Ali-i Milliyesine muin ve zahirdir. Binaenaleyh herhangi bir makam ve kudret tarafından vaki olacak gayr-i vatani ve gayr-i millî harekete karşı Hukuk-u Milliymizin muhterem Meclis-i Ali-i Millî tarafından kemal-i azim ile müdafaa edileceğine emin ve mutmain bulunduğumuzu arz ve teşebbüsat neticesinin millete iblağını istirham eyleriz”.⁴⁶

Hasankale Protestosu

Yekvücut Millet-i Osmaniye'nin mümessili olan Meclis-i Mebusan'ımızın itimadına şayan ve milletin hukukunu müdrik bulunan Ali Rıza Paşa Kabinesini imha siyasetini takip ve ecnebilere namus ve vicdanlarını para ile satmış aynı fikre hadim bazı muhaliflerin tazyik ve entrikalarıyla istifaya mecbur eylediklerini haber alarak, vazifelerinde devamını zat-ı hazret-i hilafet-penahından istirham eyledik. Böyle bir heyetin entrika ile çekilmesini protesto eder ve millet-i zübde-i amalîne hadım bir kabine reisi işbaşına gelmedikçe Hükümet-i Hazıra-yı manevi vazife kâr addedemeyeceğimizi arz ederiz.⁴⁷

Hınıs Protestosu

“Meclis-i Millîmizin itimadını haiz ve sine-i milletten doğan Ali Rıza Paşa kabinesinin Âmâl-i Meşruâ-i Milliyyemizin rahnedâr ve açıktan felâketimizi ihzar etmek maksad-ı hâinânesi neticesiyle istifaya mecbur edildiğini kemâl-i teessürle işittik. Din ve vatandan alâkasını kesmiş birtakım hainlerin Hayat ve Narnus-u Milliyyeyi âmâl-i ihtiraskârileri uğrunda son demm-i hayatımızı irakadan çekinmeyeceğiz. Âmâl-i Milliyyemizi temin edemeyecek herhangi bir Kabineye karşı muti olamayacağımız katidir. Meş'um mütarekenin akdedildiği on beş aydan beri aleyhimizde çevrilen entrikalar artık nazar-

⁴⁶ Meclis- Mebusan Zabıt Ceridesi, İctima 19, 6 Mart 1336 (1920), C 1.

⁴⁷ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, İctima: 19, 6 Mart 1336 (1920), Celse 1. 4 Mart 1336 tarihli bu protestoyu eşraftan Mustafa Kamil ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti reisi Bekir Derviş Bey imzalamıştır.

ı Millette katiiyen ayandır. Bizi saadet-i Miliyyemizden uzaklaştırmaya sa'y ve ecnebî propagandasına âlet olan bu gibi alçakları kemal-i nefretle yâd eder ve bu hareket-i sefilânelerini istikrahla karşılarız. Onları Osmaniyyemizin parçalanmasına mütecasir olan o alçak komiteye mematomızı saadet bilerek müdafaaya hazır ve neticesine sabırsızlıkla müntazırız ferman" (5 Mart 1336 Müdafaai Hukuk- u Milliyye Fehmi, Ekrad meşayihinden, Bahaeddin).⁴⁸

Eğın (Kemaliye) Protestosu

İki seneyi yakın bir zamandan beri gördüğü mezalim ve uğradığı işgallerin acı sonuçları ile ruh-u milletten doğan amal ve millî birliği boğmak için başta İtilaf Devletleri olmak üzere bir-iki vatansız İstanbul'da yabancı emellerine hizmet eden bir Şuray-ı Hilafet oluşturulacağı ve Alırıza Paşa Kabinisinin istifaya mecbur bırakıldığını haber aldık. Hilafet-i İslamiye ve Saltanat-ı Milliymizi parça parça etmek isteyen fırkacılara için siz gitmiştiniz. Memleket an-ı felakette bulunuyor. Millet İttihat ve İtilaf ve birçok nam altında içtima eden fırkalara lanet ederek diyor ki: Mebus efendiler hiçbir fırkayı tanımamaya ve bir cereyana bakmamaya vahdet ve Amal-i Milliyyenin tatminine uğraşınız. Allah aşkına aziz vatani kurtarmak çaresine bakınız ki bütün müvekkillerimizin mazhar-ı hoşnidisi olunup yoksa Paris Sulh Konferansı'ndan kovulan Ferit Paşa ve rüfekası gibi milletin menfurı olmayasınız⁴⁹.

Tortum Protestosu

Ecnebi zorlamaları ile istifaya mecbur olan Kabineyi istihlak edecek ve ecnebi amaline hizmetle vatan ve milletimizin mahv-u perişanlığını hazırlayacak bir kabineye katiiyen tahammül edemeyeceğimizden, selamet-i vatan uğrunda amal-i milliyeyi temin edecek bir kabine teşkilini arz ve istirham ederiz"⁵⁰.

Narman Protestosu

Millet-i Osmaniye'yi temsil eden Meclis-i Mebusan'ın itimadına mazhar Ai Rıza Paşa kabinesinin siyasi bir tazyik sonucu istifaya mecbur olmalarını derin bir teessür ile istihbar ettik. Hükümet milletin hemfikir mümessilidir. Buna binaen teşekkül edecek kabine Heyet-i Mebusan'ın mutemedi olmaları

⁴⁸ Meclis- Mebusan Zabıt Ceridesi, İctima 19, 6 Mart 1336 (1920), C 1.

⁴⁹ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, İctima: 19, 6 Mart 1336 (1920) Celse 1. Protestoyu Eğın Müdafaai Hukuk Cemiyeti Heyet-i Merkeziyesi reisi Osman Bey imzalamıştır.

⁵⁰ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, İctima: 19, 6 Mart 1336 (1920) Celse 1.

şart olduğu gibi Mebusanın hal-i içtimaı hengamında şimdiye kadar görülme-
yen ve Kanun-u Esasi'ye muhalif bu ecnebi amaline hadimiyeti melhuz bulu-
nan Şura-yı Hilafetin de teşkili başta Zat-ı Hazreti Hilafetpenahileri olmak
üzere bu muhit halkının da kabul etmeyeceğini arz ve milletin amak-ı ruhun-
dan kopan istirhamın Zat-ı Şevketmeab Efendimizce hüsn-ü kabul ile Millet
meclisinde itimadı olmayan bir kabinenin başına geçirilmesi ve Şura-yı Hila-
fet teklifinin reddinî tazarru ve istirham eyleriz⁵¹. 6 Mart 1336 tarihli bu pro-
testoyu Narman Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti yayınlamıştır.

Kemah Protestosu

Anlaşılmayan bir tesir ve müdahale neticesi olarak kabinenin istifasını
istiyoruz. Mülk ve milletin geçirmekte olduğu şu an-ı buhran-ı millinin bir
sebat metanetle geçirileceği fikrindeyiz. Başta padişahımız ve Halife-i zişanı-
mız olduğu halde millet, ya meşru bir sulhun hakk-ı hesabına herkesin hürme-
tini celp edecek veyahut ölecektir. Bu gayeyi temin eyleyecek ve azm-i nefsi
milliyi temsil edecek zevatın başvekâlete tayinini istirham eder, hilafını kati-
yen kabul etmeyeceğimizi arz ederiz. 5 Mart 1336 tarihli bu protestoyu Kemah
Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i İdaresi göndermiştir⁵².

Albayrak Gazetesinin Faaliyetleri

1913 yılında Erzurum'da yayın hayatına başlayan *Albayrak* gazetesi, Rus
işgali sırasında bir süre kapandı ise de daha sonra tekrar çıkmaya başladı ve
Millî Mücadele lehinde yayınlarda bulundu. Ülkemizin işgaline karşı yazılar
yayınlamış ve kamuoyu oluşturmuş olan *Albayrak* gazetesinin başlığının alt-
tında: “Vilayet-i Şarkiye Ermenistan olamaz” yazılıydı. Gazete Doğu Böl-
gesi'nin en etkili propaganda aracı haline gelmiştir⁵³. Gazetenin başlığı altında
devamlı olarak şu mısralar yer alıyordu:

Vatan tubasında mukaddes bir dal

Şarkî Anadolu, İslam ocağı

Eller verilmez canan kucağı

Adana, Urfa'yı unutmak muhal

⁵¹ **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi**, İctima: 19, 6 Mart 1336 (1920) Celse 1.

⁵² **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi**, İctima: 19, 6 Mart 1336 (1920) Celse 1.

⁵³ İzzet Öztoprak, **Kurtuluş Savaşında Türk Basını**, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1981, s. 9.

Hatırdan çıkar mı Maraş illeri...?⁵⁴

Erzurum halkının, Maraş'ın işgaline karşı yayınladığı protestoya sütunlarında yer veren *Albayrak* gazetesi daha başka yazılarla bu konuya eğildi⁵⁵.

“Özyurtlarımız İçin” başlığı altında, yayınlanan bir yazıda, Adana, Maraş, Antep ve Urfa gibi Türk'ün öz yurtlarında bir takım emrivakiler yaratma yolunda adımlar atılmakta olduğunun üzüntü ile haber alındığı, bunların başında hürriyet ve adaletin liderliğini yapmış olan Fransa'nın bulunmasının hayret verici bir durum olduğu belirtilerek şu görüşlere yer verildi:

“İnsan hakları beyannamesi ile insanlığa yeni bir hayat veren, Fransız milletinin, bir asır sonra adalet ve hak yolundan dönerek bir milletin hürriyetini zor yolu ile bir diğerine vermeye çalışacağına inanmak mümkün değildir. Çünkü adı geçen memleketlerin nüfusu, dili, kültürü, tarihi, sosyal yapısı ve bütün varlığı ile Türk olduğu bilinirken, bunu kuvvet yolu ile değiştirmek hak ve adaletle alay etmek demektir. Hak hak diye insanlığa hitap eden Fransız milleti hiçbir zaman ihtiraslarını tatmin için tarihteki yüksek yerinden fedakârlık edemez. Adana, Maraş, Antep ve Urfa'daki işgale ve faaliyetlere olmamış gibi bakamayız. Fransızlar gibi bir millet hiçbir zaman, insanlık tarihinin kendisinden beklediği vazifeyi ihmal edemez⁵⁶.

Aynı gazetede çıkan bir başka yazıda, Wilson prensiplerine değinilerek bu prensiplerin uygulanması istenildikten sonra: “Bugün o prensiplere taban tabana zıt, tarihî, iktisadi ve kültürel durumu değiştirmeye yönelik olarak Adana, Maraş, Antep ve Urfa'da Fransızlar tarafından yapılan faaliyetlerin devam edeceğine inanmıyoruz. Zira Wilson Prensiplerinin savunucuları arasında bulunan Fransa'dan yaptığını yıkmak gibi bir hareketi beklemiyoruz” denilmiştir.

Albayrak gazetesi bir sayısında, Antep, Maraş ve Urfa'yı tahliye eden İngilizlerin yerine Fransız kuvvetlerinin geldiği, çoğunluğunun yerli Ermenilerden ibaret olduğu, Fransız üniforması taşıyan bu Ermenilerin asırlardan beri kendilerini koruyan Türklere, Osmanlı Devleti'ne ve bayrağına hakaret ettikleri ve saldırıdan geri durmadıkları bildirilerek, acıklı olaylara sebebiyet verildiği belirtildi.

⁵⁴ İzzet Öztoprak, a.g.e., s. 379.

⁵⁵ *Albayrak* gazetesi, 23 Teşrinisani 1335, S 46.

⁵⁶ *Albayrak* gazetesi, 6 Teşrinisani 1335.

İngiltere ile Fransa arasında imzalanan Suriye Antlaşması'na da yer veren *Albayrak* gazetesi, bunun Türkiye'yi imha demek olduğunu belirterek, Erzurum halkının protestosunun dünya kamuoyunda ilgi göreceğinin beklendiğini bildirdi.

Bu hususta yazılarına devam eden gazete: "Haksız İşgaller ve Fransa" başlığı altında M. Mustafa imzası ile yayınladığı bir yazıda, Mütarekeye aykırı olarak yapılan işgallerin kalpleri rencide ettiği, Wilson Prensipleri ile insanlığa hürriyet ve barış vadeden İtilâf Devletler'inin bu çıkmaz yolda ısrar etmeyeceklerinin ümit edildiği belirtiliyordu.

Hürriyet ve medeniyetin öncüsü durumunda olan Fransa'nın bu mantık dışı harekette önde bulunmasının üzüntü yarattığı, tarihte Fransızlar ile Türkler arasındaki dostluğun eskilere dayandığı, 1525 senesi Pavye Savaşı'nda esir düşen Fransız Kralı I. Fransuva'nın Osmanlı Devleti'nden yardım istediği, o zaman Kanuni Sultan Süleyman'ın gönderdiği ordu ve donanma sayesinde kurtarıldığı, 1853-1856 seneleri Osmanlı-Rus savaşında da bu iki milletin yan yana savaştıkları dile getirildi.

Ayrıca Fransa'nın memlekette ihmal edilemeyecek maddi ve manevi menfaatlerinin bulunduğu, Osmanlı memleketindeki yabancı sermayenin üçte ikisinin Fransa'ya ait olduğu, Avrupa'ya gönderilen talebelerin ekseriyetinin eğitimini Paris'te tamamladığı, memleket aydınlarından Fransızca bilmeyenin hemen hemen hiç yok gibi olduğu, Fransızların Osmanlı ülkesinde banka, mektep, mabet gibi, ilmî, dinî, ticari müesseselerinin bulunduğu belirtilerek, tarihen ve halen sıkı bağlarla birbirine bağlı olan bu iki milletin arasında anlaşmazlıkların olmasının üzüntü kaynağı olduğu bildirildi.

Daha sonra Ermenilerin dünyada emsalleri görülemeyecek derecede kör, şuursuz ve seciyesiz bir millet olduğu, bu hakikatler meydanda iken Fransızların birtakım Ermenileri asker kisvesine sokarak, Adana, Maraş, Urfa gibi çoğunluğu Türk olan şehirleri haksız yere işgal etmesinin anlaşılmadığı dile getirildi. Türklerin var olduğu tarihten itibaren, hür ve bağımsız olarak yaşadıkları, bundan sonra da hiçbir milletin esaret ve boyunduruğu altına girmeyeceği, bunun Erzurum ve Sivas Kongrelerinde teyit edildiği dile getirildi. Fransa'nın bütün bunları düşünerek Türk milletini meşru müdafaa karşısında bırakmayacağını ümit edildiği belirtildi⁵⁷.

⁵⁷ *Albayrak* gazetesi, 27 Teşrinisani 1335, S 47.

Sonuç ve Değerlendirilme

Protesto ve mitinler, Heyet-i Temsiliye Başkanı, Mustafa Kemal Paşa'nın yurt çapında yayınladığı genelge sonucu meydana gelmiştir. Bu protestolar, düşmana karşı koymak amacıyla halkın teşkilatlanıp, tek vücut olarak dünyaya sesini duyurduğu ve vatan topraklarının işgal edilemeyeceği, işgal edilse bile, er geç düşmanın yurttan atılacağını belgeleyen olayların başında gelmektedir. Düşmana karşı koymada, psikolojik savaşın bir örneği olan bu miting ve protestolar, Millî Mücadele'de önemli bir duruş ve yer işgal eder.

Protesto telgrafları ve mitinglerde alınan kararlar, genelde İtilâf Devletleri elçiliklerine, bazıları da işgal kuvvetleri kumandanlıklarına gönderilmiştir. Bazı il ve ilçeler protestolarını Heyet-i Temsiliye'ye göndererek ilgili makamlara ulaştırılmasını istediler. Protestoların bir sureti de İstanbul Hükümetine gönderilmiştir. Protestoların altında genelde gönderildiği vilayetin veya bölgenin ileri gelenlerinin imzası bulunmaktadır. Protestoların ve mitinglerin tertip ve düzenleyicileri genelde Müdafaa-i Hukuk cemiyetleridir. Ayrıca Belediye Başkanları, müftüler, aşiret reisleri, hükümet memurları, ilim adamları ve esnaftan bazı kişilerin imzaları da bulunmaktadır.

Miting ve Protestolarda ileri sürülen hususlar şöyle özetlenebilir:

a. İşgalin Mondros Mütarekesi hükümlerine aykırı olduğu, işgallere sebep olarak gösterilen Mütarekenin 7'nci maddesinin işgal hakkını doğurmadığı, çünkü bu bölgelerde herhangi bir olayın meydana gelmediği ve sükunetin sağlanmış olduğu.

b. İşgalin Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Wilson'un yayınladığı prensiplere aykırı olduğu, bu sebeple işgalden vazgeçilerek Türklere hakimiyet haklarının tanınması.

c. Bölge halkının gerek kültürel, gerekse nüfus itibarıyla çoğunluğunun Türk olduğu, yedi asırdan beri, Türk hakimiyetinde kaldığı, iktisaden de durumun aynı olduğu, bölgede hiçbir vilayetin Osmanlı Devleti'nden ayrılmak istemediği, işgalin Türk-Fransız dostluğuna uymadığı.

d. Bütün dünyaya hürriyet, adalet ve medeniyette liderlik etmiş bulunan Fransa'nın bu son hareketinin uluslararası hukuk kurallarına aykırı olduğu.

e. İşgal hareketinin Osmanlı hakimiyetine vurulmuş bir darbe olduğu, Türk Milletinin esaret altında yaşamadığı ve yaşamayacağı, istiklâl; uğrunda gerekirse canını seve seve feda edeceği.

f. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yaratılmak istenilen Kürtçülük propagandasına bu bölge halkının itibar etmediği ve etmeyeceği, tek vücut olarak Heyet-i Temsiliye'nin vereceği emri bekledikleri.

g. Vatanın düşman işgalinden kurtarılması hususunda önce Allah'a sonra Heyet-i Temsiliye'ye güvenildiği, hususları dile getirmiştir.

ğ. İşgallerin Mondros Mütarekesi'ne aykırı olduğu, buna sebep olarak gösterilen Mütarekenin 7'nci maddesinin işgal hakkını doğurmadığı, çünkü bu bölgelerde herhangi bir olayın meydana gelmediği ve sükunetin sağlanmış olduğu.

h. İşgalin Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Wilson'un yayınladığı prensiplere aykırı olduğu, bu sebeple işgalden vazgeçilerek Türklere hakimiyet haklarının tanınması.

ı. Bölge halkının gerek kültürel gerekse nüfus itibarıyla çoğunluğunun Türk olduğu, yedi asırdan beri, Türk hakimiyetinde kaldığı, iktisaden de durumun aynı olduğu, bölgede hiçbir vilayetin Osmanlı Devleti'nden ayrılmak istemediği.

i. İşgalin tarihi Türk-Fransız dostluğuna uymadığı.

j. Bütün dünyaya hürriyet, adalet ve medeniyette liderlik etmiş bulunan Fransa'nın bu son hareketinin uluslararası hukuk kurallarına aykırı olduğu.

k. İşgal hareketinin Osmanlı hakimiyetine vurulmuş bir darbe olduğu, Türk Milletinin şimdiye kadar esaret altında yaşamadığı ve yaşamayacağı istiklâli uğrunda gerekirse canını feda edeceği.

l. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yapılan Kürtçülük propagandasına bölge halkının itibar etmediği ve etmeyeceği, tek vücut olarak Heyet-i Temsiliye'nin vereceği emri bekledikleri.

m. Vatanın düşman işgalinden kurtarılması hususunda önce Allah'a sonra Heyet-i Temsiliye'ye güvenildiği.

n. Bu tepkileri ile Erzurum, Trabzon, Sivas, Bitlis, Van Vilayetlerinin halkının temsilcisi olan delegeler işgal edilen sahalarda Osmanlı-Türk yurdu

olduğu hususlarını dile getirmiştir: Kazım Karabekir'e göre: "Bir kere Erzurum Kongresi'nde bir dayanak ve hareket noktası tesis edildikten sonra teşkilatça, kuvvetçe, maddi, manevi heybetli bir çıkış gibi batıya geçmek kolaydı. Doğu'da kazanılan zafere dayanarak İzmir'i de kurtarmak mümkündü." Kazım Karabekir'in bu görüşü aynen gerçekleşmiştir.⁵⁸

o. Erzurum halkının işgaller karşısındaki yürekli duruşunun yanında, ev sahipliği yaptığı kongrede alınan kararlar, Misak-ı Millî'nin temelini oluşturmuş:

p. 7 Kasım 1919'da yapılan genel seçimlerde Erzurum'dan milletvekili seçilen Mustafa Kemal Atatürk: "Efendiler, askerlikten istifamı müteakip, Erzurum halkının bilaistisna ve Vilayat-ı Şarkıye Müdafaa-i Hukuku Milliye Cemiyetinin Erzurum Şubesinin, hakkımda pek bariz bir surette gösterdikleri itimat ve samimiyetin bende bıraktığı unutulmaz hatırayı, burada alenen zikretmeyi bir vecibe addederim". Demiştir. Atatürk'ün konuşmasında ifadesini bulan Erzurum'un İstiklal Harbinde ayrı bir önemi olup faaliyetleriyle "Kahraman" unvanını almayı hak kazanmaktadır.

Bir yabancı yazarın görüşü ile: "Sevr Antlaşması: Viyana kapılarına kadar uzanan zaferlerin başlangıç noktası olan Anadolu'nun Sakarya boylarına geri döndürmüştü. Ne garip bir kaderdir ki. Türkleri Asya çöllerine göndererek yok etmeyi düşünenler, Türk ulusal bilincinin canlandığını unutmışlardı. Dram tamamlanıp da Türkiye'nin teslim olduğuna inanan İngiltere'nin dizginsiz Başkanı Lloyd George, Anadolu'nun göbeğine sürülen ve kendisinin uygar milletler ailesinden çıkarılıp, Avrupa'dan kovulmasından doğan hırsla, Türk milleti hayret uyandıran bir davranışla, gururunu güçlülerin suratına tükürdü, öteberisini toparlayıp ortaya çıktı. Avrupa kuruluşlarının eşiğinde Uygur Türkiye-Çağdaş Türkiye doğdu. Bu devrin büyüklüğünü basit bir kıyaslama bile ortaya çıkarabilir: 20. yüzyılın bağımsız, özgür, güçlü, yeniden teşkilatlanmış, saygın Türkiye'sini, 'Hasta Adam'ın Osmanlısı ile kıyaslayın o zaman Mustafa Kemal Atatürk'ün (Erzurum'da başlayan) eserini anlarsınız".⁵⁹

⁵⁸ Kazım Karabekir. **İstiklal Harbimiz**, İstanbul, 1988, s. 529.

⁵⁹ Thomas Ath. Vaidis, **Bir Yunanlı Gazeteci Gözüyle Atatürk**, Kum Saati Yayınları, İstanbul, 2005, s. 45.

KAYNAKÇA

- Akbıyık, Yaşar, **Millî Mücadele’de Güney Cephesi Maraş**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015.
- Akbıyık, Yaşar, “Kurtuluş Savaşında Güneydoğu Anadolu’da Bölücülük Faaliyetlerine Karşı Tepkiler”, **XII. Tarih Kongresi**, 12-16 Eylül 1994, Ankara.
- Akçakayalıoğlu, Cihat, “Türk İstiklâl Harbi ve İnkılâp (Devrim) Dönemlerinde Atatürk-General Kâzım Karabekir İlişkileri”, **Uluslararası İkinci Atatürk Sempozyumu, 9-11 Eylül 1991, Ankara, C I**, Ankara, 1996.
- Albayrak** gazetesi, 27 Teşrinisani 1335, S 47.
- Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi.**
- Atatürk, Mustafa Kemal, **Nutuk**, Ankara, 1927.
- ATASE**, Askeri Tarih Araştırma Arşivi.
- Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri**, C I Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1972.
- Akbulut, Dursun Ali, **Albayrak Olayı**, Erzurum, 1991.
- Akşin, Sina, **İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1976.
- Aydemir, Şevket Süreyya, **Tek Adam Mustafa Kemal 1919-1922**, C II, Remzi Kitabevi, Ekim, 2004.
- Belge, Murat, **Militarist Modernleşme, Almanya, Japonya Türkiye Örneği**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.
- Bozan, Oktay, **Millî Mücadele Döneminde Diyarbakır, 1918-1923**, Çizgi Kitabevi, İstanbul, 2016.
- Cebesoy, Ali Fuat, **Moskova Hatıraları, (21/11/1920-2/6/1922)**, Vatan Neşriyatı, 1955.
- Dursunoğlu, Cevat, **Millî Mücadele’de Erzurum**, Ankara, 1946.
- Erzincan İl Yıllığı**, 1967.
- Ezherli, İhsan, **Büyük Millet Meclisi (1877-1920) ve Osmanlı Meclisi Mebusanı (1877-1920)**, TBMM, Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları No. 54.
- Goloğlu, Mahmut, **3. Meşrutiyet**, Ankara, 1920.

- Goloğlu, Mahmut, **Millî Mücadele Tarihi-I, Erzurum Kongresi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2006.
- Hieser, Hans-Luhas, **İskalanmış Barış, Doğu Vilayetlerinde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938**, İletişim Yayınevi, İstanbul, 2005.
- İrade-i Milliye** Gazetesi, 17 Nisan 1336, S 2.
- Karabekir, Kazım, **İstiklal Harbimiz**, İstanbul, 1988.
- Kılıç, Selami, “Mustafa Kemal (Atatürk) ve Erzurum Kongresi”, **Atatürk Dergisi**, C 2, S 1, 1997.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin, **Bütün Yönüyle Erzurum Kongresi**, Ankara, 1993.
- Kinross, Lord, **Atatürk Bir Milletten Yeniden Doğuşu**, İstanbul, 2003.
- Kocatürk, Utkan, **Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü**, Ankara, 1999.
- Kürkçüoğlu, Erol, **Kurtuluşunun 100. Yılında Erzurum ve Ermeniler**, Erzurum Valiliği Kültür Yayınları, 2018, Erzurum.
- Mechin, Benoit, **Kurt ve Pars**, Kum Saati Yayınları, Çev. Ahmet Çuhadır, İstanbul, 2001.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi** İctima: 19, 6 Mart 1336 (1920), Celse 1.
- Öztoprak, İzzet K., **Kurtuluş Savaşında Türk Basını**, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1981.
- Sanders, Liman Von, **Türkiye’de Beş Yıl**, Çev. M. Şevki Yazman, İstanbul, 1969.
- Takvim-i Vekayi**, 8 Mart 1920.
- Tanör, Bülent, **Türkiye’de Kongre İktidarları, 1918–1920**, Yapı Kredi Yay., İst., 1998.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi, **Beş Şehir**, Dergah Yayınları, İstanbul, 2016.
- Tevfik, Ali, “1913’te Erzurum Vilayeti”, İstanbul (1913), Çev. Prof. Dr. Ramazan Özey, **Mufassal Memalik-i Osmaniye’nin Coğrafyası**.
- Vaidis, Thomas Ath., **Bir Yunanlı Gazeteci Gözüyle Atatürk**, Kum Saati Yayınları, İstanbul, 2005.

